

Колковска, Сия. Нови метафорични значения в българския език, възникнали при прилагателни имена и глаголи. – В: Проблеми на неологията в славянските езици. Състав. и научн. ред. Д. Благоева, С. Колковска, М. Лишкова. София, АИ „Проф. Марин Дринов”, 2013, с. 185–207.

НОВИ МЕТАФОРИЧНИ И МЕТОНИМИЧНИ ЗНАЧЕНИЯ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК, ВЪЗНИКНАЛИ ПРИ ПРИЛ. ИМЕНА И ГЛАГОЛИ

Резюме: В студията се разглеждат новите значения в българския език, възникнали чрез метафоризация и метонимизация на признакова лексика. Представят се най-разпространените типове такива значения, като подходът при извеждането им е съобразен със спецификата на признаковата метафора и метонимия. Въз основа на създадената типология се установяват продуктивните модели на вторична номинация при прилагателните имена и глаголите в българския език. Стига се до извода, че в някои случаи семантичните иновации не само обогатяват семантичното пространство на езика ни, но чрез тях в него навлизат нови модели на метафоризация.

Увод

Новите преносни значения на прил. имена и глаголи в българския език до този момент са много слабо проучени, а те заемат немалка част от семантичната неология. Това обуславя актуалността на поставената тук задача да бъдат установени най-представителните и широко застъпени типове нови значения при тях. Тъй като типовете се основават на моделите на метафоризация и метонимизация, по този начин се установяват и най-продуктивните такива модели при признаковата лексика, с което се хвърля светлина върху актуалните тенденции в процесите на вторична номинация при нея.

За разлика от метафоризацията и метонимизацията при субстантивната лексика, изследвана цялостно и задълбочено в нейните типове и модели (Пернишка 1993, Попова 1990), признаковата метафора и метонимия са значително по-слабо проучени върху български езиков материал. Доколкото ни е известно, липсва обширно и детайлно изследване върху метафоричните и метонимичните модели при признаковите значения. Съществуват само някои статии върху метафорични значения на отделни групи глаголи като глаголите за движение (Ватева 2003, Ватева 2006) или по-общии статии върху

глаголната метафора (Стоилова 2005). Ето защо при описанието на преносните нови значения при признаковата лексика изхождаме от общата теория на метафората и метонимията, без да имаме като основа вече създадена методика за описание на такива значения. Тъй като не са описани моделите на метафоризация и метонимизация при тях в предходни периоди от развитието на българския език, е по-трудно да се установи кои от моделите при разглежданите семантични иновации са нови.

Описанието на семантичните неологизми е в синхронен план, като новите метафорични и метонимични значения се разглеждат с оглед на съществуващите в съвременния език отношения между взаимосвързани значения. Синхронният план позволява да не се отчита произходът на модела на преосмисляне при новите семми – това дали той е домашен или чужд (при семантичните калки¹).

Посочените дефиниции на новите значения са основани главно на тълкуванията им в *Речник на новите думи в българския език* (РНД), отделни дефиниции са взети и от публикувания дисертационен труд на М. Лилова (Лилова 2010). Посочените дефиниции на изходните значения са базирани на *Речник на българския език* (РБЕ), като отделни дефиниции са взети от *Универсалния енциклопедичен речник* (Касабов, Симеонов 1999, 2003; УЕР) и от *Български тълковен речник* (БТР). В посочваните дефиниции използваме съкращенията ИзхЗн за изходното значение и ПрЗн за новото, производно значение

I. Нови метафорични значения при признакова лексика в българския език

Следваме възприетото от М. Попова (Попова 1990, Попова 2009, Попова 2012) схващане за същността на метафората, което съчетава основните идеи на теорията на взаимодействието, разработена от М. Блек (Блек 1962) и доразвита от Н. Д. Арутюнова (Арутюнова 1979), и на когнитивната теория за метафората на Дж. Лейкъф и М. Джонсън (Лейкъф и Джонсън 1980, Лейкъф 1987, Лейкъф 1993). Съгласно с тези концепции метафората се възприема като основано на сравнение взаимодействие между първично значение на дадена дума (схващано и като област източник) и производно значение (област цел). Важно за идентифициране на метафоричните значения е и разбирането на М. Никитин, че преосмислянето при метафората се основава на класификационна връзка между означените понятия, която не е отражение на реални връзки между обектите и явленията от действителността, а на връзки, откривани от човека (Никитин 1979). Във връзка с това семите в изходното и производното значение,

на които е основан семантичният пренос, не отразяват еднакви признаци на обектите от действителността сп. М. Попова, а сходство между тези обекти по отношение на някакъв техен признак, т.е. еднаквостта е само на сигнификативно, не на денотативно равнище (Попова 2012: 361).

За да установим моделите на метафорична номинация при признаковата лексика, се основаваме на методите, разработени от Е. Пернишка и от М. Попова за типология на метафоричната номинация съответно в общоупотребимия език и в терминологията (Пернишка 1983, Попова 1990, Попова 2009). По-конкретно, използваме методиката на М. Попова, която отчита семантичните стойности на трите участника в метафоричния акт – областта източник (изходното значение), областта цел (производното значение) и мотивационния признак, представляващ зоната на взаимодействие между тях (Попова 2009, Попова 2012: 362). При класифициране на новите метафорични значения вземаме предвид семантиката на производното значение и изходното значение (на по-високо равнище на абстракция), а също и на мотивационния признак (по-нататък МП).

I. 1. Типове нови метафорични значения при прил. имена

Метафоризацията при прил. имена има редица отлики в сравнение с този процес при субстантивната лексика. На първо място, това се дължи на спецификата на признаковата метафора, за която е характерно това, че на именувания обект се приписват чужди признаци, т.е. признаци, свойства и действия, характерни за чужд клас предмети (Попова 1990: 64). Отнесена към метафоричните значения на прил. имена, тази специфика се проявява в това, че при тяхното възникване на определяемия обект се приписват свойства и качества, характерни за друг клас обекти. Важна отлика на метафоричния пренос при прил. имена е и това, че той се извършва въз основа само на един МП – свойство. Този МП отразява сходството, общността по някакъв признак между свойствата, качествата, означени от изходното и от производното значение. Наблюденията върху новите метафорични значения при прил. имена показват освен това, че този признак най-често е несъществен за изходното значение и има ранг на периферна, обикновено конотативна сема в него.

Поради спецификата на метафоризацията при прил. имена нейните модели, съответно – типовете нови значения, се извеждат, като се вземат предвид МП свойство и обобщената семантика на изходното и производното значение, в чието описание се включва информация и за определяемите обекти, които са носители на съответното свойство, качество.

По-широко застъпени са няколко типа нови метафорични значения на прил. имена в българския език.

Някои от новите значения възникват поради сходство по някакъв признак между физическо свойство на предмет и качество на нещо абстрактно (дейност, проява и др.), срв. **прозрачен** (ПрЗн *‘За политика, дейност – явен, открит, достъпен за обществено наблюдение и контрол’*, напр. *прозрачен търг, прозрачна политика*; МП свойство – който осигурява възможност за виждане, наблюдаване на нещо), **непрозрачен** (ПрЗн *‘Таен, скрит, недостъпен за обществено наблюдение и контрол’*).

При друг тип нови значения се пренася название на качество на интелектуално произведение (литературна, филмова или друга творба) върху свойство на предмет поради тяхното сходство по някакъв признак, срв. **култов** с ИзхЗн *‘Който е свързан с култ към нещо // поради което е обект на изключително голяма почит, уважение’* (напр. *култова сграда, култов предмет*) и ПрЗн *‘За произведение на изкуството, литературата – който се е наложил като образец в съответния стил и предизвиква трайно възхищение, уважение’* (напр. *култов роман, култов филм*). В този случай признакът в изходното значение, който е основа за преноса, е периферната сема *‘който е обект на изключително голяма почит, уважение’*. Интересно е това, че при метафоризацията относителното прил. **култов** развива ново значение на качествено прилагателно, като изразява положителна оценка. Този факт е установен от О. П. Ермакова по отношение на новото значение на това прил. име в руския език (Ермакова 2008).

Отделна група представляват новите значения, възникнали поради сходство по някакъв признак между свойство на предмет, свързано с неговия цвят, и качество на друг предмет, на нещо абстрактно или на човек. Тези нови значения са образувани чрез цветова метафора. Повечето от тях са калкирани и имат интернационален характер.

Един от установените типове включва значения, възникнали поради пренос на свързано с цвета свойство на даден предмет върху качество на друг предмет или върху нещо абстрактно, срв. прил. **зелен** (ИзхЗн *‘Който има цвят на трева или на листа на дървета’* (РБЕ, т. V), с конотативна периферна сема // *‘който буди асоциации за природата’*) и ПрЗн *‘При чиято работа, функциониране или използване не се отделят вредни за природата вещества или се спестяват природни ресурси’*, напр. *зелени технологии, зелен ток, зелени модели автомобили*). Към този тип се отнася и прил. **сив** с ИзхЗн *‘За време, светлина – който не е ясен, при който няма добра видимост поради облаци, мъгла и под.’*, // периферна сема *‘който е причина за това нещо да не се вижда*

добре, да е скрито’, и ПрЗн *‘За икономическа дейност – при който се прикриват доходи, за да не се плащат данъци*’. Трябва да се отбележи, че макар тези нови значения да са калкирани, те се вписват в съществуващ модел на метафоризация в българския език (проявен при преносните значения на прилагателните имена **черен** *‘Тъжен, лишен от радости*’ (БТР), напр. *черни дни*, **сив** *‘Делничен, безинтересен*’, напр. *сив живот, сиви дни*).

Чрез цветова метафора възниква и второто ново значение на **зелен** *‘Който е член на партия, извършваща дейност за защита на природата от замърсяване и за съхраняване на нейните ресурси*’. Това ново значение се отнася към групата нови значения с обобщено значение *‘Който е член или симпатизант на определена политическа партия*’, повечето от които са образувани чрез метонимия и са разгледани по-долу в частта за метонимията. Посоченото ново значение на **зелен** възниква поради пренос на свързано с цвят свойство на предмет върху качество на човек, отнасящо се до принадлежността му към определена политическа партия. Семният механизъм, чрез който то е образувано, се изразява в преход на конотативната периферна сема в изходното значение *‘който буди асоциация за природа*’ в диференциална сема в новото значение, като наблюдаваният семен механизъм е типичен за метафората (вж. Пернишка 1993: 156, 159). Това значение е калкирано от английски, като метафоричният модел, чрез който то е образувано *Название на качество на човек, отнасящо се до принадлежността му към партия с название на цвят на предмет* е нов за българския език. Той присъства и в редица други езици като руски, немски и др.

Добре представен тип формират тези нови значения, които назовават свойства на устройства (компютри или други електронни устройства или техни компоненти) и са възникнали поради сходство по някакъв признак между тези свойства и между означени от изходните семени качества на човека, свързани с неговия интелект, възприятия, психика, поведение. Отбелязаният модел на метафорична номинация възниква под чуждо (английско) влияние и повечето основани на него нови значения са семантични калки. Този модел по всяка вероятност е нов за българския език, но въпреки това проявява голяма продуктивност. Той се проявява при новите значения на прил. **умен, интелигентен, интуитивен, сензитивен, дружелюбен, агресивен**, които възникват поради сходство по някакъв признак с човешки качества, напр. **умен** с ИзхЗн *‘Който има силен ум, който може добре да мисли, разсъждава*’ (БТР) и ПрЗн *‘За електронен уред, устройство и др. – който е снабден със способност самостоятелно да осъществява определени функции*’ (напр. *умна прахосмукачка, умно осветление*). В

случая способността на уреда за самостоятелно функциониране се асоциира с човешката способност за мислене, като тази асоциативна връзка поражда възникването на новото значение. Към същия тип се отнасят и новите значения на прил. **интуитивен** (Комп. *‘За потребителски интерфейс – който лесно се разбира и усвоява от потребителя’*); **интелигентен** (Комп. *‘Който извършва автоматична обработка и съхраняване на данни или автоматизирано осъществява определени процеси, дейности’*), **сензитивен** (*‘За екран, дисплей на електронни устройства – който е чувствителен на допир и изпълнява команди при докосване с пръст или стилус’*), **дружелюбен** (Комп. *‘За компютърна програма, потребителски интерфейс – който лесно се научава и използва, с който се работи удобно’*), **агресивен** (*‘За силует, форма на автомобил – който създава впечатление за сила, мощ, настъпателност’*).

При създаването на новите значения от разгледания тип като област източник се използват качества, присъщи на човека. Приписването на човешки качества на компютри и други електронни устройства потвърждава извода на Н. С. Карпова, че за светуещането на съвременния човек е присъщо възприемането на електронните устройства като личности, с които той влиза във взаимодействие (Карпова 2007). С тази си особеност разгледаните нови значения представляват поредна проява на антропоцентричния подход в метафоричната номинация и по-конкретно – на т. нар. от В. Н. Телия антропометрически принцип, характерен за метафората, съгласно с който човекът е мяра за всички неща (Телия 1988). Според В. Н. Телия изборът на основанието за даден метафоричен пренос е свързан със способността на човека да съизмерява всичко ново за него по свой образ и подобие.

I. 2. Типове нови метафорични значения при глаголите

Метафоризацията на глаголите също протича по-сложно и засяга повече елементи в сравнение с този процес при субстантивната лексика, на първо място поради вече споменатата специфика на признаковата метафора, свързана при глаголите с това, че действие, характерно за едни субекти или обекти, се приписва на други субекти или обекти. Тази специфика е следствие от несамостоятелни характер на номинацията при глаголите, към която имат отношение и участници в съответната ситуация. Те също търпят промени при семантичното преосмисляне на глаголите. Както показват наблюденията върху новите метафорични значения при тях, тяхното формиране винаги се съпровожда от промяна на участници (един или повече) в изходната ситуация, обикновено на субекта или/и обекта, а при някои непреходни глаголи – и на адюнкта

(напр. адюнкта място при новото значение на гл. **влизам**, разгледано по-долу). Ето защо като съществен белег на метафоризацията на глаголите се смята промяната на техния субект или обект (или адюнкт)². Тази промяна в редица случаи, макар и невинаги, се съпровожда от промяна в категориалната семантика на субекта или обекта. Поради това при описание на новите метафорични значения представяме двата участника в метафоричния акт – изходното и новото значение, по-сложно, с повече характеристики. Отчитаме, първо, обобщеното им значение действие или състояние (конкретизирано в някои случаи), и второ, категориалната семантика на променения при метафоризацията субект или обект (или адюнкт). Тази категориалната семантика подвеждаме към категориите *човек, жив организъм, предмет, абстрактна същност, пространство*. Т. напр. новото значение на гл. **източвам** ‘*Довеждам банка, предприятие, фирма и др. до фалит*’ отнасяме към типа: Значение за действие с обект *предмет*, който е възникнал от изходно значение с обект *предмет* поради сходство по цел между двете действия.

Този подход при типологията на новите метафорични значения при глаголите позволява да бъдат изведени типове на високо равнище на абстракция, чрез които се обхващат всички семантични иновации. В някои случаи, при наличието на повече нови значения с общи особености, е възможно да се изведат и типове с по-конкретни семантични параметри. При тях семантиката на изходното и производното значение се представя на по-ниско равнище на абстракция или категориалната семантика на техния субект или обект се описва чрез по-конкретни семантични стойности (напр. при предмет – машина, устройство, компютър, програма, файл, текст и др.). Чрез използвания подход изведените типове се състоят от нови значения със следните общи характеристики: семантика (представена на по-абстрактно или по-ниско равнище), мотивационен признак, субекти или обекти (с еднаква категориална семантика), изходни значения.

Тук ще отбележим само по-широко представените типове нови метафорични значения при глаголите или тези, при които се наблюдава някаква интересна особеност. За да ги представим по-системно, ги разделяме на групи според това дали се отнасят за действия (състояния) с променен субект или обект *човек, предмет, абстрактна същност* или за движение *в пространството*.

I. 2. 1. Нови метафорични значения за действия (или състояния) със субект или обект човек

Една част от тези нови значения се проявяват при непреходни глаголи. Метафоризацията им е съпроводена с промяна на субекта на действието. Някои от тези

нови значения се отнасят за състояния, свързани с психиката или интелекта на човека и възникват поради сходство по резултат с действия, извършвани от машина, устройство. Преносът е по модела *действие със субект машина – действие със субект човек*, а МП е резултат от действие. Срв. **изпушвам** с ИзхЗн ‘*За машина, уред – отделям пушек при повреда*’ и ПрЗн Разг. ‘*Започвам да се държа ненормално, буйно, да крещя и под., обикн. при силни емоции, преумора и др.*’. МП е резултат от действие, свързано с отклонение във функционирането на нещо / поведението на някого. Също **зареждам се** (ИзхЗн Физ. ‘*За кондензатор и под. – насищам се с електричество*’ – РБЕ V) и ПрЗн ‘*Изпълвам се с положителна енергия, с жизненост*’), **зацепвам** (ПрЗн Жарг. ‘*Схващам, разбирам*’; МП резултат от действие – привеждане в действие на машина / достигане до разбиране, схващане на нещо). Друг тип нови значения се отнасят за действия със субект човек или група от хора и възникват от изходни значения за действия, извършвани с жив организъм (или негова част), т.е. преносът е по модела *действие със субект жив организъм – действие със субект човек*. Тук се отнасят новите семени на гл. **капсулирам се** и **люспя се**, с което двата глагола станаха част от новата политическа лексика. При гл. **капсулирам се** с ИзхЗн Анат. ‘*Обвивам се в ципа от органична тъкан // в резултат на това се ограничавам от околната, заобикалящата ме среда*’ и ПрЗн ‘*За институция, партийна организация – ограничавам контактите си с по-широки кръгове от обществото или състава си*’ преносът се извършва поради сходство в резултата на двете действия, изразяващ се в изолиране от заобикалящата среда и възпрепятстване на контакта, взаимодействието с нея. МП е резултат от действие. При гл. **люспя се** (ПрЗн ‘*За политическа партия – част от членовете ми ме напускат или биват отстранени от редиците ми*’) МП е начин на действие, свързан с отделяне на елементи, части от субекта на действието.

При други СН от тази група човекът е обект на метафорично назованото действие. Един от типовете нови значения от тази група именуват действие с обект човек или група хора с название на сходно по цел действие с обект предмет. Преносът е по модела *действие с обект предмет – действие с обект човек или група хора*, а МП е цел на действие. Срв. **капсулирам** с ИзхЗн Фарм. ‘*Обвивам в капсула течно или прахообразно вещество*’ и ПрЗн ‘*Ограничавам силно състава на партийна организация, институция и под., като прилагам строги изисквания към кандидатите за членство или постъпване в тях, което води до тяхното затваряне, изолация*’ (промяна на обект: лекарствено вещество → партия, институция). Също и **употребявам** с ИзхЗн ‘*Служа си с нещо като*

средство за постигане на определен резултат' и ПрЗн Разг. *'Използвам, служа си с някого за някаква своя цел, обикн. користна*'.

При следващия тип нови значения се назовава действие с обект човек въз основа на сходство по цел с действие с обект човек. Преносът е по модела *действие с обект човек – действие с обект човек*, срв. **зомбирам** с ИзхЗн Рел. *'Според вуду религията – съживявам мъртвец и го подчинявам на своята воля, която определя действията му*' и ПрЗн. *'Оказвам психологическо въздействие върху някого с цел да го накарам да мисли и действа по определен начин*'. МП е цел – подчинявам някого на своята воля, която определя постъпките му. Пренос на действие с обект човек върху друго действие с обект човек наблюдаваме и при глагола **ужилвам**, като основата за преноса е сходството по резултат между двете действия, срв. ИзхЗн *'За оса, пчела и др. – ухапвам*' и ПрЗн Разг. *'Причинявам сериозна финансова загуба на някого, като си служа с измама*'. МП резултат – нанасям вреда на някого (съответно болка или загуба). В случая преносът е съпроводен и от промяна в категориалната семантика на субектите на двете действия, назовани от изходното и новото значение (съответно животно и човек), което налага това ново значение да се отнесе към отделен тип.

I. 2. 2. Нови метафорични значения за действия (или процеси) с обект или субект предмет

Тук се отнасят няколко типа семантични иновации, разграничени според различия в мотивационните признаци. Един от типовете включва значения, които именуват действие, извършвано с предмет, с название на действие с обект друг предмет въз основа на сходство по цел между двете действия. Срв. **източвам** с ИзхЗн *'С точене изпразвам някакъв съд от съдържащата се в него течност // така че да не остане нищо от неговото съдържание*' и ПрЗн *'Довеждам банка, предприятие, фирма и др. до фалит*'. МП е цел на действие (да се изпразни обекта от съдържащото се в него).

Към същия тип – *Название на действие с обект предмет поради сходство по цел с действие с обект друг предмет* се отнасят и голям брой нови значения от компютърната област, които са свързани с иновационни обекти – компютри, програми, елементи на интерфейса, интернет и др. Значителният брой такива значения е резултат от активното възникване на нови единици – лексеми и семеми, за денонати от компютърната област. Поради големия им брой става възможно да се отделят подтипове, при които се отчитат по-конкретни семантични стойности на техния обект. Така например широко е застъпен подтипът от нови значения за действия, извършвани с програма, файл и др., които са

възникнали поради сходство по цел с действие с обект материален предмет. Срв. **изтеглям** с ИзхЗн *‘Като тегля, дърпам, изваждам нещо, което се намира или е сложено, прикрепено някъде (РБЕ VI) // така получавам достъп до него, мога да го взема, използвам’* и ПрЗн *Информ. Разг. ‘Записвам от интернет компютърни програми, аудио и видеофайлове’*. МП цел на действие – да получа, да се сдобия с нещо, което вземам отнякъде. Също и **свалям** (програма, файл), **затварям** (файл, компютърна програма), **отварям** (файл, компютърна програма), **разбивам** (защита на сайт, компютърна система), **пробивам** (защита на сайт, компютърна система), **компресирам** (файл), **декомпресирам** (файл). Друг подтип от нови значения от компютърната област се отнасят за действия, извършвани с програма, файл и др., които са възникнали поради сходство по цел с действие с обект текст, документ и под., срв. **изтривам** с ПрЗн *‘Премахвам файл, компютърна програма от твърдия диск на компютър или диск, флашка’*, **записвам** (файл, програма), **копирам** (файл).

Следващият тип включва нови значения за действия от компютърната област, възникнали по модел на пренос *действие с обект човек – действие с обект предмет*. Те се отнасят за действия, чийто обект е компютърът (или негова част) и са възникнали от изходни значения за физиологичен процес с обект човека. Преносът е основан на сходство по два мотивационни признака – начин и резултат, между двете действия. Срв. **заразявам** с ИзхЗн *‘Предавам, разпространявам зараза или заразна болест’* (РБЕ V) и ПрЗн *‘За компютърен вирус – предавам се и се записвам върху твърдия диск на компютър, като му причинявам различни вреди’*. МП-ци: начин на действие (свързан с постепенно обхващане на все по-голяма част от организма на човека / паметта на компютъра) и резултат от действие (смушение във функциите / функционирането на човека / компютъра). Също и **инфектирам** (компютър).

Сходно значение се развива и при някои непреходни глаголи, които означават действие със субект компютъра, възникнали от изходно значение за физиологичен процес при човека. Срв. **заразявам се** с ПрЗн *‘За компютър и др. – засегнат съм от компютърен вирус, който се е записал върху твърдия диск’*. Това ново значение възниква по модел на пренос *действие със субект човек – действие със субект предмет* при два МП-ка – начин и резултат на действие.

Отбелязаните два типа СН, възниквали поради аналогия между физиологични процеси в човешкия организъм и процеси в компютъра, са поредна илюстрация на една особеност на метафоризацията в компютърната област, за която вече стана дума в частта за новите значения на прил. имена. Тази особеност е свързана с използването на

човешки качества и присъщи на човека физиологични процеси при метафоричното назоваване на компютъра (и други електронни устройства) и свързаните с него действия. Тази особеност е показателна, от една страна, за начина на възприемане на електронната техника, от една страна, а от друга страна представлява поредна проява на антропоцентричност на метафоричната номинация. Наблюдава се и противоположната номинационна тенденция – приписването на действия, присъщи на машините, върху човека (срв. типа от нови значения на гл. **изпушвам**, **зациклям**, **зацепвам**).

I. 2.3. Нови метафорични значения за действия с обект абстрактна същност

Към тази група нови значения спадат главно семантични иновации, отнасящи се за действия и процеси в политическия или икономическия живот. Широко застъпен е типът нови значения за действия с обект абстрактна същност, възникнали от изходни значения за действие с обект предмет. Основание за метафоричния пренос е сходството по цел между двете действия. Срв. **демантирам** с ИзхЗн *‘Разглобявам машина и др. на съставните ѝ части, свалям отделен детайл или цяла машина и др. от нейния постамент’* (РБЕ III) и ПрЗн *‘Постепенно премахвам, разрушавам държавните структури, свързани с определен тип управление’*. МП цел – да прекратя функционирането на нещо (машина – държавна структура). Също и **замразявам** с ИзхЗн *‘Охлаждам до температура под нулата продукт, за да се запази по-дълго време’* и ПрЗн *‘Определям точно, фиксирам размера на цени или доходи, за да не се допуска повишаването им’*. МП цел – да поддържам нещо в непроменен вид. Посоченото значение на гл. **замразявам** е калкирано, но както се вижда, то се вписва в модел на метафорична номинация в българския език, по който са образувани и възникнали на домашна почва СН. Към същия тип се отнасят и още семантични иновации, срв. другите две нови значения **замразявам** (ПрЗн *‘Блокирам парична сума, средства и така като спирам използването им’* и ПрЗн *‘Преустановявам определена дейност или функционирането на нещо за определен период’*), също и новите значения на **размразявам** (цени или доходи; дейност), **свивам** (разходи, потребление), **сдавам** (пост), **тиражирам** (новина, лъжа), **инжектирам** (*‘Влагам големи парични суми в предприятие, отрасъл и др. с цел да го стабилизирам’*).

I. 2.4. Нови метафорични значения за действия (или процеси), протичащи в определено място

Актуални за компютърната област са и новите значения, възникнали при непреходни глаголи с адюнкт за място, което се променя в процеса на метафоризация. Тези СН образуват отделна група, като именуват действие, протичащо във виртуалното пространство въз основа на сходство с действие за движение в реалното, възприемано със сетивата пространство. Основание за метафоричното пренасяне е сходството по резултат или по характеристика между двете действия – движението във, към или извън някакво помещение, някъде, и между движението или пребиваването във виртуалното пространство. Единият от типове нови значения за движение във виртуалното пространство възниква от названия на движения в помещение и под. поради сходство по резултат, срв. новото значение на **влизам** *‘Посещавам определен сайт или започвам работа с дадена компютърна програма’* (ИзхЗн *‘Движда се отвън навътре в нещо, което е ограничено, затворено в пространството’* (РБЕ II). МП е резултат от действие – пребивавам в някакво място, помещение / в интернет или в компютърна програма. Вж. също и новите значения на **излизам** (от сайт, програма), МП резултат от действие – преустановявам пребиваването си някъде (помещение – интернет); **посещавам** (сайт).

Към друг тип в същата група отнасяме новото значение на гл. **сърфирам** поради различния му МП характеристика на действие: срв. ПрЗн *Информ. ‘Преглеждам различни страници в интернет // като се прехвърлям от сайт на сайт, т.е. движда се във виртуалното пространство’* (ИзхЗн *‘Управлявам сърф // като с него се движда някъде, през някакво пространство’*); МП е характеристика на действие – съпроводено с движение (реално или виртуално).

Изследването на новите метафорични значения при признаковата лексика води до следните наблюдения и изводи:

1. Най-продуктивните модели на метафоризация при признаковата лексика се проявяват в компютърната област. При прил. имена най-продуктивният от тях е *Название на свойство на устройство (компютър или друго електронно устройство)* поради сходство с качества на човека, свързани с неговия интелект, възприятия, психика или поведение. При глаголите продуктивен е моделът *Название на действия, извършвани с програма, файл и др. поради сходство по цел с действие с обект материален предмет.*

2. Установява се, че някои модели, макар и да са резултат от калкиране, се вписват в съществуващи в българския език типове метафорични значения (респ. – модели на метафоризация). Такъв е случаят с моделите при посочените нови значения на прил. **зелен** (за технологии и под.) и **сив** (за икономическа дейност), също и при гл.

замразявам (цени, доходи). Други типове СН (респ. – модели на метафоризация) по всяка вероятност са нови за българския език. Такъв е например моделът *Название на свойство на устройство (компютър или друго електронно устройство) поради сходство с качества на човека, свързани с неговия интелект, възприятия, психика или поведение*, проявен при новите значения от компютърната област на прил. **умен, интелигентен, интуитивен, сензитивен, дружелюбен**, на гл. **заразявам** и **инфектирам**. Също и моделът *Название на качество на човек, отнасящо се до принадлежността му към определена политическа партия с название на цвят на предмет*, който се проявява при прил. **зелен**. Тези прил. имена не само обогатяват семантичното пространство на българския език с нови значения, но чрез тях в него се появяват нови модели на метафорична номинация. Тези модели, възникнали първоначално в английски и проникнали в езика ни чрез семантичните калки, може да се определят като интернационални. Те присъстват и в редица други езици, в които са навлезли при калкирането на съответните лексеми като напр. руски, чешки³, немски.

II. Нови метонимични значения при признакова лексика в българския език

В тази част се основаваме на разбирането за метонимия, възприето в трудовете на Е. Пернишка (Пернишка 1993), М. Попова (Попова 1990, Попова 2009, Попова 2012), П. Легурска (Легурска 2011а, Легурска 2011 б). На първо място споделяме схващането на Е. Пернишка, че метонимията е основана на същностно-релационни мотивационни семантични признаци, които са ограничен брой и предсказуеми (Пернишка 1993: 146 и сл., 155). На второ място, следваме схващането, че метонимията отразява т. нар. от М. Никитин импликационна връзка между понятията, която е отражение на обективни връзки между предметите и явленията (Никитин 1979: 94). Освен това следваме общоприетото разбиране за семния механизъм на метонимията, според което при нея е налице промяна в ранга на семите, съставляващи общата част на изходното и производното значение. Възможни са различни случаи на промяна в ранга им – преход на интегрална сема от изходното значение в диференциална сема (Пернишка 1993: 146, 152) или обратно, а също така и понижаване на ранга на диференциална сема (Попова 1990: 67).

Важна страна на метонимията отразява и схващането на Е. Пернишка и М. Попова за двата ѝ плана – парадигматичен и синтагматичен, като при парадигматичния план тя се основава на връзки между изходното и производното значение от типа род – вид или

част – цяло, а при синтагматичния план – на връзки между актанти и предикат в дадена предикация (Пернишка 1993: 180). Това схващане е доразвито от М. Попова, която разграничава два вида метонимия – парадигматичен вид, който включва отношенията част – цяло, цяло – част, вид – род, род – вид, и синтагматичен вид, отразяващ отношения между компоненти на предикатно-актантна сцена от типа актант – предикат, предикат – актант, актант₁ – актант₂ и предикат₁ – предикат₂ (Попова 2009, Попова 2012: 343 и сл.).

II. 1. Типове нови метонимични значения на глаголите в българския език

Към основните теоретични постановки, на които се основаваме тук, трябва да добавим и схващането на П. Пехливанова, която разграничава два типа метонимични значения на глаголите: I тип – когато с името на част от действието се назовава това действие (т. е. типът е компонент на действие – действие); II тип – когато с проява на действие (обикн. перцептивна) се назовава това действие (Пехливанова 2001: 111 и сл., 128 и сл.).

Новите метонимични значения в българския език, възникнали при глаголи, са много ограничен брой. При тяхната типология използваме методите на Е. Пернишка и М. Попова, като отчитаме същностно-релационната природа на свързаните с преноса сходни семи в изходното и производното значение. Тя се определя или от семантичните роли на съответните участници в ситуацията (при синтагматичната метонимия), или от мястото на означените от семите понятия в дадено отношение (родово-видово, партитивно или между две видови понятия). Поради това, че регистрираните при глаголите нови метонимични значения са образувани само чрез парадигматична метонимия, установените типове отразяват разновидности на родово-видовото или партитивното отношение.

Нови значения, които са възникнали вследствие на парадигматична метонимия

II. 1. 1. Нови метонимични значения, при които с названието на признак за част в изходното значение се означава признак за цялото

Разделяме тези метонимични значения на две групи в зависимост от това дали свързаните с номинацията семи в изходното и производното значение са интегрални или диференциални. По-многобройна е групата от значения, в които свързаните с номинацията признаци са интегрални семи, означаващи действия. При единия оформен

тип значения с названието на действие, представляващо част, компонент от по-сложно действие, се именува цялото, срв. **боцкам се** с ИзхЗн ‘*Бода се леко с нещо островърхо*’ и ПрЗн Жарг. ‘*Инжектирам си венозно наркотици*’, **смъркам** с ИзхЗн ‘*Поемам нещо през носа си*’ и ПрЗн Жарг. ‘*Вземам кокаин*’ (пример от Лилова 2010: 147), **изпушвам** с ИзхЗн ‘*За машина, уред – отделям пушек обикновено при неизправност*’ и ПрЗн Разг. ‘*За машина, устройство или част от него – развалям се, повреждам се*’ (напр. *Компютърът на софийския клон на КАТ изпуши.*). При изброените значения глаголната метонимия е от посочения по-горе тип компонент на действие – действие, разграничен от П. Пехливанова. Другият установен от авторката тип метонимия се проявява при глагола **щракам** с ИзхЗн ‘*Произвеждам остър, отсечен звук при някакво действие*’ и ПрЗн Комп. ‘*Кликвам*’, при който с перцептивна проява на действието, означена от изходното значение, се изразява цялото действие.

В по-редки случаи свързаните с номинацията признаци в изходното и производното значение са диференциални семи и означават предмети. Т. напр. при новото значение на гл. **зарибявам** с названието на действие, свързано с цялото, се именува действие, свързано с негова част (срв. ИзхЗн ‘*За пласъор на наркотици – привличам някого за свой клиент, като редовно му доставям наркотици*’ и ПрЗн ‘*За търговец – привличам някого за свой клиент, като му давам изгодно или безплатно определена стока*’). При установения модели се използва название на действието, отнасящо се до обект, представляващ част от цялото – *наркотици*, за да се именува действие, чийто обект е цялото – *всяка стока*.

II. 1. 2. Нови метонимични значения, при които с названието на признак за цялото в изходното значение се означава признак за негова част

При глаголите този тип нови значения, възникнал вследствие на пренос цяло – част, е представен само от новото значение на гл. **хармонизирам** с ИзхЗн ‘*Привеждам нещо в съответствие с друго нещо*’ и ПрЗн ‘*Привеждам законодателството на една страна в съответствие с определени норми*’ (пренос нещо (цяло) → законодателство (част)).

II. 2. Типове нови метонимични значения на прил. имена в българския език

Новите метонимични значения при прил. имена разглеждаме накрая поради това, че те не се вписват в съществуващата типология на метонимичните значения. Също както и при глаголите те са малко на брой. Всички те са възникнали при прил. имена за цвят.

Повечето от тях имат обобщено значение *‘Който е член или симпатизант на определена политическа партия’* и са част от новата политическа лексика. Тези значения са разгледани по-подробно в друга наша работа (Колковска 2011), като тук ще отбележим само някои техни особености. Новите метонимични значения на прил. имена за цвят са създадени на домашна почва. Те имат националноспецифичен характер поради това, че се отнасят за членове на партии от българското политическо пространство. В тази група се отнасят новите значения на прил. имена **син**, **червен**, **жълт**, **тъмносин**, **светлосин**, срв. **син** с ПрЗн *‘Който е член или привърженик на Съюза на демократичните сили’* (напр. *син депутат, син лидер*), **червен** с ПрЗн *‘Който е член или привърженик на Българската социалистическа партия или принадлежи към сегашна или бивша комунистическа партия’* (напр. *червен областен управител, червен бизнесмен*), **жълт** с ПрЗн *‘Който е член или привърженик на Националното движение за стабилност и възход (НДСВ)’* (напр. *жълт депутат, жълт министър*), **тъмносин** с ПрЗн *‘Който е член или привърженик на партията Демократи за силна България (ДСБ)’* (напр. *тъмносин депутат, тъмносин електорат*), **светлосин** *‘Който се отнася до привърженик на политическата партия Съюз на демократичните сили (противопоставена на тъмносините привърженици, обикн. членове на партията Демократи за силна България)’*.

Основанията да причислим посочените нови значения към метонимичните са свързани с вида на логико-семантичните отношения между тях и изходните значения и типа на връзката между тях. При анализиранияте СН се наблюдава пренос от изходно значение (представена по-обобщено) *‘който има цвят на определен еталон’* (напр. при **син** – *‘който има цвят на безоблачно небе, на синчец и под.’*) към производно значение с ядро: *‘който е привърженик на определена политическа партия’* и с периферни семантични признаци *‘със символ (обикн. знаме), който има цвят на определен еталон (=който има определен цвят)’*. При структурирането на производното значение изходната семема се включва изцяло в него, като заема част от периферията му. Следователно между тях е налице логическото отношение на включване (производното значение включва изцяло изходното значение), което, както сочи Е. Пернишка, е характерно за метонимията (Пернишка 1993: 155).

На второ място, между изходните и производните значения се наблюдава импликационна връзка, която, както се спомена по-горе, е мисловен аналог на обективно съществуваща връзка в действителността и е свидетелство за наличие на метонимия (вж.

Никитин 1979). При анализиранията значения на прил. имена за цвят тази импликационна връзка отразява факта, че съответните партии имат символи (знаме и др.) в определен цвят. Както е известно, знамето на СДС е синьо, на НДСВ – жълто, символите на БСП са червено знаме и червена петолъчка, а символът на ДСБ е пламтящ факел, издигнат от дясна ръка на тъмносин фон.

Трябва да се посочи, че макар разглежданите нови значения да са националноспецифични, моделът, чрез който те са образувани *Название на качество на човек, свързано с принадлежността му към партия или друго обединение от хора, използващо знаме, флаг или други символ с определен цвят, с название на този цвят*, се наблюдава в редица езици и може да се определи като универсален. Този модел се реализира в много езици поради това, че с внушенията, които носи, цветоата символика е извънредно удобна за създаване на определени внушения, което обуславя избора от всяка политическа сила или организация на знаме, флаг или друг символ в определен цвят. Според Т. М. Гайдукова особено в политическата сфера цветообозначенията се използват от най-древни времена до днес и във всяка една страна, като цветът е символ на принадлежност на човека към дадена партия (Гайдукова 2012: 279).

Посоченият модел на метонимична номинация не е нов и за българския език. Този модел наблюдаваме и при преносни значения, развили се в българския език в по-ранен период (т.е. преди 90-те год. на XX в.). Чрез този модел са образувани следните преносни значения на прил. имена **оранжев** ‘*Който се отнася до Българския земеделски народен съюз (чието знаме е с такъв цвят)*’ (РБЕХІ), **син** и **червен** с обобщено значение ‘*Който е привърженик на определен футболен клуб (съответно на „Левски” или на ЦСКА)*’ (напр. *сини фенове, червени запалянковци*). Следователно разглежданите нови значения на прил. имена **син**, **червен**, **жълт** и **тъмносин** са възникнали по съществуващ в българския език модел на вторична номинация, който проявява известна продуктивност. Тези значения обогатяват езика ни с нови семантики, без да водят до появата на нови модели на номинация в него.

Представената тук типология на новите метафорични и метонимични значения на признакова лексика в българския език дава възможност за следните наблюдения и изводи:

1. Прави впечатление това, че новите метонимични значения при глаголите и прил. имена са значително по-малко от възникналите чрез метафора семантични иновации,

което показва разликата в активността на съответните два начина на вторична номинация при признаковата лексика в българската неология.

2. Установява се, че повечето от метафоричните модели при признаковата лексика се вписват в съществуващи модели на метафорична номинация в българския език. Чрез някои семантични калки в езика ни се появяват и нови модели, за които има основания да смята, че са с интернационален характер.

СЪКРАЩЕНИЯ

ИхЗн – изходно значение

ПрЗн – производно значение

СН – семантичен неологизъм, семантични неологизми

МП – мотивационен признак

БЕЛЕЖКИ

¹ Калките в българската неология са изследвани обстойно от Д. Благоева (Благоева 2006).

² Възприетият подход на типология на метафоричните значения на глаголите е достатъчно детайлен с оглед на целите на настоящата работа, насочени не към прецизно описание на метафоричната номинация при глаголите, а към систематизиране на нейните резултати при семантичната неология. Това оправдава неотчитането на някои детайли като напр. това, че при метафоризацията на преходните глаголи (като напр. **заразявам** (компютър)) всички участници в ситуацията се променят – както обекта, така и субекта.

³ Типовете новите значения в чешкия език са разгледани от А. Рангелова (Рангелова 2005).

ЛИТЕРАТУРА

Благоева 2005: Благоева, Д. *Аспекти на калкирането в най-новия период от развитието на българския език*. София: ИК „Галик”. 106 с.

Блек 1962: *Black, M.* 1962. *Models and Metaphors*. N.Y.: Ithaca.

Ватева 2003: Ватева, В. Метафорични трансформации на глаголите за движение в разговорния стил. // *Годишник на Бургаския свободен университет*, т. IX, с. 158–161

Ватева 2006: Ватева, В. Метафорична употреба на глаголите за движение в периодичния печат. // *Годишник на Бургаския свободен университет*, т. XV, с. 32–36.

Гайдукова 2012: Гайдукова, Т. М. Цветообозначение човека как инструмент на политика: отражение на основните тенденции в немската езикова картина на света. // *Актуални проблеми на преподаването на чужди езици в неезиковите вузове (материали на Межфакултетската научно-методическа конференция)*. Москва: НИУ ВШЭ, с. 278–286.

Карпова 2007: Карпова, Н. С. *Роль метафори в развитието на лексико-семантичката система на езика и езиковата картина на света: на материали на английските и руските неологизми*. Дисерт., Саратов.

Колковска 2011: Колковска, С. Семантични иновации при прилагателните имена за цвят в съвременния български език. // *Многообразие в единството*, № 1, с. 44–49.

Легурска 2011а: Легурска, П. *Семантичен речник на типологичните характеристики на вторичното назоваване в руския и българския език*. София: ЕТО. 311 с.

Легурска 2011б: Легурска, П. *Съпоставителни лексикални анализи и основа за съпоставка*. София: ЕТО. 226 с.

Лейкф 1987: Lakoff, G. *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago/London: University of Chicago.

Лейкф 1993: Lakoff, G. The Contemporary theory of Metaphor. // *Metaphor and Thought*. New York: Cambridge University Press, pp. 202–251.

Лейкф и Джонсън 1980: Lakoff, G. and M. Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

Лилова 2010: Лилова, М. *Обновяване на българската лексика чрез семантична деривация*. София: Ролл Къмпани. 160 с.

Пернишка 1993: Пернишка, Е. *За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена*. София: БАН. 274 с.

Пехливанова 2001: Пехливанова, П. *Глаголната метонимия – семантика и прагматика*. Велико Търново: Faber. 310 с.

Попова 1990: Попова, М. *Типология на терминологичната номинация*. София: БАН. 250 с.

Попова 2009: Попова, М. Аспекти на детерминологизацията. // *Oratio Vitae Simulacrum (Словото е отражение на живота)*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, с. 112–123.

Попова 2012: Попова М. *Теория на терминологията*. Велико Търново: Знак'94. 687 с.

Рангелова 2005: Rangelova, A. Neosémantizmy a neosémantizační procesy. // *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: ÚJČ AV ČR , s. 159–179.

Телия 1988: Телия В. Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира. // *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира*. Москва, с. 173–203.

ИЗТОЧНИЦИ

РБЕ: *Речник на българския език*. Т. I. – Т. XIV. София: АИ „Проф. М. Дринов“, „ЕМАС“.

РНД: Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и първото десетилетие на XXI в.)*. София: Наука и изкуство: 2010. 515 с.

БТР – *Български тълковен речник* (допълнен и преработен от Д. Попов). София: Наука и изкуство, 2008.

УЕР: Касабов, Ив., Кр. Симеонов. *Универсален енциклопедичен речник*. Т. I, София: ИК „Свидас“, 1999; Т. 2, 2003.